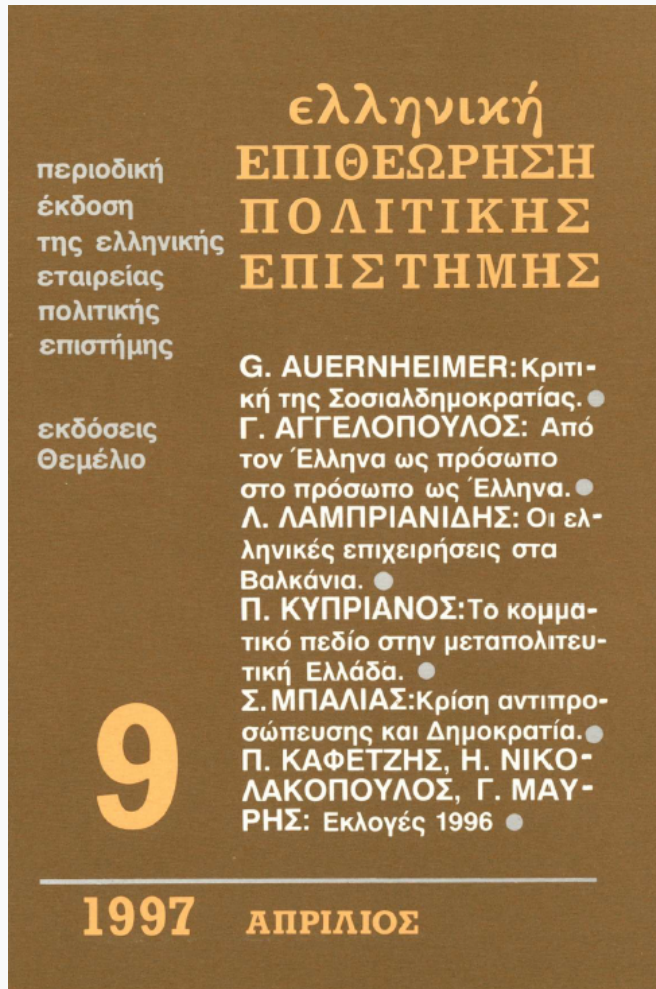

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 9 (1997)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΙΩΣΗΦ, Η γηραιό σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940, Εκδόσεις Θεμέλιο, σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη, 1993.

Γιώργος Μάρκος

doi: [10.12681/hpsa.15234](https://doi.org/10.12681/hpsa.15234)

Copyright © 2017, Γιώργος Μάρκος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μάρκος Γ. (2017). ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΙΩΣΗΦ, Η γηραιό σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940, Εκδόσεις Θεμέλιο, σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη, 1993. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 9, 217-225. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15234>

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη, 1993.

Η μονογραφία αυτή, από τη σειρά των εκδόσεων ΘΕΜΕΛΙΟ «Ιστορική Βιβλιοθήκη», είναι μια σημαντική συνεισφορά στη γνώση μας σχετικά με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής στην Ελλάδα, και ειδικότερα του τομέα της βιομηχανίας. Ο Χρήστος Χατζηωσήφ στη μελέτη του αυτή δεν περιορίζεται στο πλαίσιο μόνο της οικονομικής ιστορίας, αλλά μας παραθέτει πλήθος από σημαντικά στοιχεία για την πορεία της βιομηχανίας στην Ελλάδα, και τις σχέσεις των βιομηχάνων και τραπεζιτών με το κράτος και την πολιτική, αλλά και τον ευρύτερο ρόλο τους στην ελληνική κοινωνία.

Όπως πληροφορούμαστε στο οπισθόφυλλο, ο τίτλος του βιβλίου, *Η γηραιά σελήνη*, παραπέμπει στη σημερινή μορφή της ελληνικής βιομηχανίας, που μετά από ενάμιση αιώνα ζωής παραμένει ένα σύνολο χωρίς την απαραίτητη για την αναπαραγωγή του εσωτερική δυναμική, ανίσχυρο να επηρεάσει θετικά την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας. Για την κατανόηση της σημερινής εικόνας της ελληνικής βιομηχανίας χρειάζεται ο εντοπισμός των βασικών λειτουργικών δομών και η τοποθέτησή τους σε μια μακρόχρονη προοπτική.

Ο συγγραφέας ακολουθεί μια θεματική παρουσίαση της ιστορίας της βιομηχανίας στην Ελλάδα. Στις 440 σελίδες του βιβλίου, χωρισμένου σε επτά κεφάλαια και με παράθεση είκοσι έξι πινάκων, μας δίνει μια λεπτομερή, ενδιαφέρουσα αλλά και γλαφυρή παρουσίαση. Τα περισσότερα κεφάλαια αρχίζουν κάπου στον 19ο αιώνα και συνεχίζουν μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Το πρώτο κεφάλαιο μόνο, που εξετάζει τις προϋποθέσεις της εμφάνισης της βιομηχανίας στην Ελλάδα, σταματά στις αρχές του 20ού αιώνα. Σε όλα τα κεφάλαια δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην περίοδο του Μεσοπολέμου.

Ο Χ. Χατζηωσήφ σημειώνει στην εισαγωγή του βιβλίου ότι πρόκειται για μια ιστορία της βιομηχανίας, της οποίας η συγγραφή παρουσιάζει δυσκολίες μεθοδολογικές, γιατί αυτή η μορφή οργάνωσης της παραγωγής εμφανίζεται σε κοινωνικούς σχηματισμούς με μεγάλο βαθμό καταμερισμού εργασίας, και γίνεται αιτία για έναν παραπέρα ευρύτερο τεχνικό και κοινωνικό καταμερισμό των οικονομικών λειτουργιών. Ένας ακόμα λόγος είναι ότι το

κράτος εξασκεί έναν πολύμορφο και παρεμβατικό ρόλο, με σκοπό την αναπαραγωγή των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής, αλλά και την εξασφάλιση μιας ικανοποιητικής θέσης για την οικονομία στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας (σ. 15).

Το πρώτο κεφάλαιο ασχολείται με τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα. Αρχικά, γίνεται μια κριτική παρουσίαση των προηγούμενων εργασιών, που από τον Μεσοπόλεμο και έπειτα διαπραγματεύτηκαν τις προϋποθέσεις και τις συνθήκες ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας.

Η προσέγγιση που υιοθετεί ο μελετητής αντιμετωπίζει το κεφάλαιο «όχι σαν άθροισμα χρηματικών πόρων που μετατρέπονται σε μέσα παραγωγής, αλλά σαν μία κοινωνική σχέση, της οποίας οι πόλοι είναι ο εργάτης που έχει χάσει τον έλεγχο των μέσων παραγωγής και οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής» (σ. 18).

Η διαθεσιμότητα της εργασίας είναι από τα κύρια θέματα που απασχολούν το πρώτο κεφάλαιο. Αρχικά, εξιστορούνται οι προσπάθειες του κράτους να προστατέψει την αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος από τις αντιδράσεις των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, που μια μαζική τους έκφραση ήταν η προσφυγή στη ληστεία, αλλά και από τους άκληρους και περιθωριακούς που εμφανίζονται στα αστικά κέντρα. Η παρουσία αυτών των περιθωριακών ατόμων, ζητιάνων, ή «μαγκών», όπως χαρακτηριστικά λέγονται τα ορφανά άπορα παιδιά, γίνεται αισθητή και χαρακτηριστική απειλή, ιδιαίτερα μετά την επιδημία χολέρας, το 1854, που προκάλεσε το θάνατο 5-7% των Αθηναίων, ιδιαίτερα των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων (σ. 38).

Ο συγγραφέας συνεχίζει με αυτόν τον τρόπο, προκειμένου να δώσει το υπόστρωμα της βιομηχανίας στην Ελλάδα: Η σύνδεση της φιλανθρωπίας με την παραγωγή, όταν οι πρώτες βιομηχανίες στρατολόγησαν τους εργάτες τους ανάμεσα στους πλάνητες και ενδεείς. Ακόμα περισσότερο, η ανέγερση φυλακών και φρενοκομείων συνόδεψε τη σύσταση πτωχοκομείων και την ίδρυση των πρώτων εργοστασίων. Ο μεγάλος ευεργέτης του έθνους, Α. Συγγρός για να εξασφαλίσει τα μεταλλεία του Λαυρίου, δίνει δωρεά για ανέγερση πτωχοκομείου και αργότερα Σωφρονιστικών Ιδρυμάτων, του εργοστασίου άπορων γυναικών (!), και των Γυναικείων φυλακών. Το ίδιο κάνουν και άλλοι ευεργέτες, όπως ο Γ. Αβέρωφ και ο Ζ. Δρομοκάιτης. Την εποχή εκείνη μάλιστα, υπήρξε πρόταση με ευρεία αποδοχή, για την ίδρυση ιδιωτικών φυλακών από ανώνυμη εται-

ρεία, που θα εκμεταλλευόταν την καταναγκαστική εργασία των φυλακισμένων (!) (σ. 41).

Σημαντικό σημείο του πρώτου κεφαλαίου είναι τα στοιχεία που παραθέτει ο συγγραφέας για τη μορφή και το ύψος των επενδύσεων την περίοδο αυτή. Η «καλή κοινωνία» της εποχής επέδειξε μεγάλη προθυμία να αναλάβει επιχειρηματικούς κινδύνους: ο Α. Κουμουνδούρος και ο Ε. Δεληγιώργης από τους πολιτικούς, ο συγγραφέας Έμμ. Ροϊδης και ο ζωγράφος Ν. Γύζης, ο πρόξενος της Αγγλίας Κ. Μέρλιν, συμπεριλαμβάνονται στους μετόχους και στα ιδρυτικά μέλη ιδιαίτερα μεταλλευτικών επιχειρήσεων (σ. 47). Επίσης, από την περίοδο της Μεσοβασιλείας, τα ομόλογα του Δημοσίου προσελκύουν το επενδυτικό ενδιαφέρον· ακόμη και τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, κατά την πτώχευση του 1893, κατείχαν ελληνικά ομόλογα ύψους 2,5 εκατομμυρίων φράγκων (σ. 51).

Στο δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο μελετώνται οι κλάδοι της κλωστοϋφαντουργίας και εκείνοι της σιδηρουργίας και των μηχανοκατασκευών.

«Στα πλαίσια των δυο αυτών κλάδων, παρουσιάζονται οι αυξομειώσεις του ρυθμού ανάπτυξης της βιομηχανίας μέσα στο χρόνο, οι μεταβολές στην εσωτερική διάρθρωση των βιομηχανικών κλάδων, το τεχνολογικό επίπεδο των παραγωγικών μονάδων και οι σχέσεις των κλάδων με την εσωτερική και διεθνή αγορά» (σ. 17).

Η εκβιομηχάνιση της βαμβακουργίας άρχισε στα μέσα της δεκαετίας του 1860 και σιγά-σιγά γενικεύτηκε, δημιουργώντας έναν τομέα που θα επιζήσει μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ο Πειραιάς συγκεντρώνει τα περισσότερα κλωστήρια: ακολουθούν η Ερμούπολη, η Πάτρα, και με τη διεύρυνση των ορίων του ελληνικού κράτους, το 1912-13, μια σειρά άλλες πόλεις. Στον Πειραιά βρίσκουμε τους πρώτους μεγαλοβιομήχανους της εποχής, τους αδελφούς Ρετσίνα. Στις αρχές του 20ού αιώνα, κατέχουν τα 3/4 των κλωστοϋφαντουργείων του Πειραιά, ενώ είναι σημαντικοί μέτοχοι σε Τράπεζες, ασφαλιστικές και ναυτιλιακές εταιρείες. Ο μεγαλύτερος ανταγωνισμός που αντιμετωπίζουν οι ελληνικές κλωστοϋφαντουργίες της εποχής προέρχεται από τα κλωστήρια της Ανατολής, που ανήκουν σε ομογενείς (σ. 87).

Όσον αφορά τον κλάδο της σιδηρουργίας και των μηχανοκατασκευών, παρ' όλη την εξόρυξη σημαντικών ποσοτήτων σιδηρομε-

ταλλεύματος, υπάρχει σημαντική καθυστέρηση στην ίδρυση μονάδων επεξεργασίας του. Το πρόβλημα εντοπίζεται, αρχικά, κυρίως σε τεχνικούς λόγους παρά στο μέγεθος της αγοράς. Ακόμα όμως και όταν ξεπερνούνται τα τεχνικά αυτά προβλήματα, ούτε οι τράπεζες ούτε το κράτος στηρίζουν τις προσπάθειες. Χαρακτηριστικό και ενδιαφέρον παράδειγμα είναι η προσπάθεια κατασκευής υψικαμίνου από τους αδελφούς Σταυριανού, η οποία τορπιλίζεται τόσο από ξένα οικονομικά συμφέροντα όσο και από το ελληνικό κράτος και την Εθνική Τράπεζα Ελλάδος (σ. 167-174).

Τέλη του 19ου αιώνα αρχίζουν να ναυπηγούνται μια σειρά ατμοκίνητων πλοίων σε ελληνικά ναυπηγεία. Ο ανταγωνιστής όμως των ελληνικών ναυπηγείων δεν είναι τα ξένα αλλά τα μεταχειρισμένα πλοία που αγοράζουν σε τιμές παλιοσίδερων οι έλληνες εφοπλιστές (σ. 136), μια χαρακτηριστική πάγια τακτική των ελλήνων εφοπλιστών μέχρι σήμερα.

Τα ελληνικά ναυπηγεία και μηχανοκατασκευαστικά εργοστάσια δε στήριξε ούτε η κρατική πολιτική. Η επιβίωση του κοινωνικού καθεστώτος και των πολιτικών διαχειριστών του εξαρτιόταν από τη μεγαλοθυμία των λεγόμενων προστάτιδων δυνάμεων (σ. 148). Έτσι, οποιαδήποτε πολιτική υπέρ της ελληνικής βιομηχανικής παραγωγής που θα έθιγε τα οικονομικά συμφέροντά τους ήταν αδιανόητη.

Στο ίδιο κεφάλαιο, ο συγγραφέας αφιερώνει αρκετές, πραγματικά πολύ ενδιαφέρουσες, σελίδες στον Π. Μποδοσάκη-Αθανασιάδη. Άνθρωπος με διασυνδέσεις παντού, στην Ελλάδα και το εξωτερικό, για δεκαετίες έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην οικονομική και πολιτική ζωή της Ελλάδας. Ξεκινώντας από τον οικογενειακό αλευρόμυλο στη Μερσίνα Κιλικίας, γίνεται τροφοδότης του τουρκικού στρατού και των γερμανών συμμάχων του στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Με τις γερμανικές εταιρείες και κυβερνητικούς γερμανούς αξιωματούχους συνέχισε πάντα να διατηρεί σημαντικότερες οικονομικές και προσωπικές σχέσεις. Υπήρξε ο άνθρωπος του γερμανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, επίσης στήριξε όλους τους πραξικοπηματίες του Μεσοπολέμου και συμμετείχε σε όλους τους πολιτικο-οικονομικούς συνδυασμούς.

Στον ενεργειακό τομέα της παραγωγής, ο οποίος διαπερνά και εξαρτά όλους τους υπόλοιπους κλάδους, είναι αφιερωμένο το τέταρτο κεφάλαιο.

«Η εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από τις εισαγωγές ενεργειακών προϊόντων από το εξωτερικό και ο ρόλος του κράτους στη ρύθμιση του εξωτερικού εμπορίου επιτρέπουν να προσεγγιστούν, μέσω αυτού του κεφαλαίου, η διεθνής θέση της ελληνικής οικονομίας και η κρατική πολιτική» (σ. 17).

Στα πρώτα βήματά της η ελληνική βιομηχανία επωφελήθηκε από τη συρροή στην Ελλάδα, σε φτηνές τιμές, σημαντικών ποσοτήτων γαιανθράκων, με σκοπό την εξυπηρέτηση των ατμόπλοιων των διεθνών γραμμών. Η εκμετάλλευση των ελληνικών κοιτασμάτων λιγνιτών ήταν αντιοικονομική και αδιάφορη. Μόνον κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, όταν περιορίζεται η φθηνή εισαγωγή γαιανθράκων, την προηγούμενη αδιαφορία διαδέχεται ένας επενδυτικός πυρετός. Το ίδιο, όμως, δε συνέβη και με άλλες πηγές ενέργειας. Από το 1907 αρχίζει μία μικρή κινητικότητα ερευνών για πετρέλαιο, που, όμως, μετά το 1930 αποκτούν κάποιο ενδιαφέρον. Στο Κατάκωλο πραγματοποιεί γεώτρηση ο ελληνοαμερικανός Β. Χέλμης στις οποίες τα εγκαίνια παρευρίσκεται και ο ίδιος ο Μεταξάς (σ. 195). Μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο όμως δεν προκύπτει τίποτα θετικό.

Το ζήτημα της εκμετάλλευσης της υδραυλικής ενέργειας στην Ελλάδα για την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος ακολούθησε μια πορεία παράλληλη με εκείνη των ερευνών για πετρέλαιο. Διάφορες μελέτες και προτάσεις εμφανίζονται από το 1907, αλλά μέχρι το 1940 οι συζητήσεις συνεχίζονται χωρίς αποτέλεσμα, κυρίως λόγω του ανταγωνισμού μεταξύ των ξένων ενδιαφερομένων εταιρειών και του αρνητικού ρόλου του κράτους και των ελληνικών τραπεζών.

Το πέμπτο κεφάλαιο έχει τίτλο, «Τράπεζες και βιομηχανία», και αναλύει τη διαπλοκή της βιομηχανίας με τους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας. Εξετάζονται οι στρατηγικές των τραπεζών για την προσέλκυση κοινωνικών πόρων και για το πώς διοχετεύθηκαν στους διάφορους τομείς της οικονομίας. «Η τραπεζική χρηματοδότηση της βιομηχανίας αντιμετωπίζεται ως μια πτυχή της γενικής χρηματοδοτικής πολιτικής (σ. 18)». Ο συγγραφέας εξετάζει τις σχέσεις τραπεζών-βιομηχανίας στη διάρκεια τριών διαφορετικών χρονικών περιόδων: Από τις απαρχές της εκβιομηχάνισης (1869/1873) μέχρι την κρίση του 1884-85, η δεύτερη, από την ύφεση που ακολουθεί μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και, η τρίτη αρχίζει με την

εκδήλωση της κρίσης του 1929 στην Ελλάδα μέχρι την έκρηξη του Β' Παγκόσμιου πολέμου (σ. 202).

Οι τράπεζες μέχρι τότε, αν και επωφελούνται διάφορων επενδυτικών ευκαιριών, όπως του κατασκευαστικού πυρετού του Μεσοπολέμου (σ. 248), δε συμμετείχαν ενεργητικά στη στήριξη της βιομηχανίας. Μόνο μετά το 1928, όταν γίνεται κατάτμηση της Εθνικής Τράπεζας και δημιουργούνται η Τράπεζα της Ελλάδος, η Εθνική Κτηματική και η Αγροτική Τράπεζα, με σκοπό την αρμονική ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στο διεθνές σύστημα, αρχίζει και μια νέα περίοδος στις σχέσεις τραπεζών και βιομηχανίας (σ. 249). Μία από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης του 1929 στην Ελλάδα ήταν και η αναγνώριση της σημασίας της βιομηχανίας για την οικονομία. Μέχρι τότε το ενδιαφέρον στρεφόταν κυρίως προς την ανάπτυξη της γεωργίας. Τέλος, από μια μακροσκοπική θέαση, η εξέλιξη των τραπεζών και ιδιαίτερα της μεγαλύτερης από αυτές, της Εθνικής Τράπεζας, παρουσιάζει αναλογίες με την εικόνα της οικονομικής δομής του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (σ. 405).

Η κρατική πολιτική απέναντι στη βιομηχανία αποτελεί το αποκλειστικό θέμα του έκτου κεφαλαίου. «Στο κεφάλαιο αυτό διαπιστώνεται ο πολλαπλασιασμός με το χρόνο των μέσων που χρησιμοποιεί η κρατική πολιτική και των επιπέδων στα οποία παρεμβαίνει (σ. 19)». Η κρατική παρέμβαση έχει ως στόχο την αναπαγωγή της εγχώριας κοινωνίας με ορισμένη μορφή, όμως εμπνέεται και επηρεάζεται από ξένα παραδείγματα.

Η μελέτη επικεντρώνεται σε δύο περιόδους: τη Βαναροκρατία και το Μεσοπόλεμο.

Η Βαναροκρατία αποτέλεσε μια περίοδο της ελληνικής ιστορίας που αντιμετωπίστηκε με προκατάληψη από αρκετούς ερευνητές, έτσι που να θεωρείται γενικότερα μια σκοτεινή περίοδος. Την περίοδο όμως αυτή, παρ' όλη τη σύγχυση των ιδεών περί βιομηχανίας, ιδρύεται η «Επιτροπή επί της εμπνεύσεως της εθνικής βιομηχανίας», καθώς και το Πολυτεχνείο, που αρχικά κατάρτιζε τεχνίτες και όχι επιστήμονες μηχανικούς. Το Πολυτεχνείο, με 400 μαθητές το χρόνο, δημιούργησε τον πρώτο πυρήνα ελλήνων τεχνιτών, απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε είδους μεταποιητική προσπάθεια (σ. 270).

Κρατική βιομηχανική πολιτική σχεδόν δεν υπάρχει, τουλάχιστον μέχρι το 1922 που θεωρείται η αρχή των σχέσεων κράτους-βιομηχανίας. Μέχρι τότε, μόνο μερικά αποσπασματικά μέτρα είχαν

εφαρμοστεί υπέρ της, από τα οποία πιο σημαντικά θεωρούνται αυτά μετά το στρατιωτικό κίνημα του 1909. Τρία νέα στοιχεία παρουσιάζονται και αναβαθμίζουν τις σχέσεις αυτές: «(α) η θέσπιση και εφαρμογή ενός ειδικού νόμου που διαγράφει το πλαίσιο των κρατικών ενεργειών που αποσκοπούν στη διευκόλυνση της ίδρυσης νέων βιομηχανιών, στην απορρόφηση της παραγωγής τους και στη στελέχωσή τους, (β) στη συστηματική παρέμβαση του κράτους στη διαμόρφωση των εργασιακών σχεδίων, και (γ) στην αναγνώριση πολιτικού ρόλου στους εκπροσώπους των ελλήνων βιομηχάνων» (σ. 280).

Ταυτόχρονα, όμως, παρατηρείται και αναβάθμιση του ρόλου της εργατικής τάξης και του κινήματός της. Η αντίδραση από μεριάς του κράτους είναι μια σειρά αντεργατικοί νόμοι, όπως το «ιδιώνυμο» το 1929. Οι βιομήχανοι δραστηριοποιούνται πολιτικά, σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο. Πολλοί πολιτεύονται, ενώ εκπρόσωποί τους βρίσκονται σε υπουργεία και κρατικές υπηρεσίες. Χαρακτηριστικό και ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελούν οι αδελφοί Χατζηκυριάκου. Ο Ανδρέας Χατζηκυριάκος, ανάμεσα σε πολλές επιχειρηματικές δραστηριότητες, είναι κύριος μέτοχος και διευθυντής της ΑΓΕΤ Ηρακλής, βουλευτής στο κόμμα Θεοτόκη από το 1909, στέλεχος και πρόεδρος του ΣΕΒ, υπουργός Οικονομίας στη κυβέρνηση Γονατά το 1922, και μέλος της κυβέρνησης του Μεταξά. Ο αδελφός του Αλέξανδρος, αξιωματικός του ναυτικού και μέτοχος της ΑΓΕΤ, από το 1909 απαραίτητο μέλος όλων των στρατιωτικών κινήματων και δικτατοριών (σ. 301). Επίσης, πολλοί βιομήχανοι, παρασκηνιακά, χρηματοδότησαν τους δικτάτορες της περιόδου (σ. 301). Ένας από τους βασικούς στόχους της εκτροπής από την πολιτική ομαλότητα, το 1922, 1925, 1935 και τέλος το 1936, ήταν συγκεκριμένες παρεμβάσεις στην οικονομία αλλά και στη κατάπαυση των κοινωνικών αντιδράσεων. Η «Επανάσταση» του 1922 είχε ως στόχο τη συγκράτηση των αντιδράσεων των προλεταριοποιημένων προσφυγικών μαζών και την απόκρουση των εργατικών διεκδικήσεων. Τη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων είχαν ως μέλημα και οι δικτατορίες Πάγκαλου και Μεταξά. Τα καθεστώτα αυτά, όμως, δεν αποδέχτηκαν ποτέ τον κίνδυνο μιας μεγάλης κοινωνικής αναταραχής· γι' αυτόν το λόγο συνδυάζουν από τη μια μεριά, την εύνοια προς τους εργοδότες και κατασταλτικά μέτρα ενάντια στους εργαζόμενους, από την άλλη όμως, και μια σταθεροποίηση του βαθμού εκμετάλλευσης των εργαζομένων (σ. 394).

Κάτω από αυτό το πρίσμα, κινήθηκε η πολιτική της 4ης Αυγούστου απέναντι στη βιομηχανία. Από τη μια μεριά έχουμε την εφαρμογή πολιτικής κοινωνικής πρόνοιας, από την άλλη, ενέργειες για την οικοδόμηση βαριάς βιομηχανίας και αποκέντρωση των εγκαταστάσεων από το πολεοδομικό συγκρότημα Αθήνας-Πειραιά.

Για την περίοδο του Μεσοπολέμου, στο τέλος του έκτου κεφαλαίου, έχουμε μια αξιολογική σύγκριση της ελληνικής κρατικής πολιτικής απέναντι στη βιομηχανία με την πολιτική άλλων μεσογειακών και βαλκανικών κρατών.

Τα οικονομικά κριτήρια δεν είναι τα μόνα που υπαγορεύουν τις αποφάσεις των εκάστοτε αρμοδίων, όσον αφορά την κρατική πολιτική απέναντι στη βιομηχανία.

«Οι βραχυπρόθεσμες, αποσπασματικές και συχνά αντιφατικές ενέργειες αυτών που αποφασίζουν για θέματα που άπτονται της βιομηχανίας, κερδίζουν σε ενάργεια, άμα προβληθούν πάνω στο ιδεολογικό επίπεδο των αντιλήψεων για τον κοινωνικοοικονομικό ρόλο του βιομηχανικού τομέα (σ. 20)».

Το έβδομο κεφάλαιο της μελέτης του Χ. Χατζηιωσήφ εξετάζει τη διαχρονική εξέλιξη αυτών των αντιλήψεων. Τον 19ο αιώνα, η ανάπτυξη της βιομηχανίας θεωρείτο περισσότερο ζήτημα ανόδου του γενικού μορφωτικού επιπέδου παρά οικονομικό πρόβλημα (σ. 324). Η κατάσταση αυτή ανατρέπεται με την εγκατάσταση του μεγάλου αριθμού προσφύγων στην Ελλάδα. Τα φθίνοντα ημερομίσθια γίνονται ο βασικός όρος για την επιτάχυνση της ανάπτυξης της βιομηχανίας. Η βασική όμως πίστη στο γεωργικό και εμποροναυτικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας πάντα παραμένει. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 η βιομηχανία, για το κράτος, απλά συμβάλλει στην απασχόληση των προσφύγων (σ. 340). Ακόμα και οι Φιλελεύθεροι που δημιούργησαν τη Μεγάλη Ελλάδα, εξακολουθούν να βλέπουν το ρόλο της ελληνικής βιομηχανίας σαν βοηθητικό της αγγλικής ή άλλοτε της γερμανικής βιομηχανίας (σ. 339).

Τελειώνοντας ο Χρ. Χατζηιωσήφ το βιβλίο του, σε ένα επιπλέον κεφάλαιο, «Αντί συμπερασμάτων», αναλύει μια σειρά θεμάτων που άμεσα ή έμμεσα συσχετίζονται με την ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας. Μέχρι τις τελευταίες σελίδες, η ανάγνωση του βιβλίου μάς επιφυλάσσει ενδιαφέρουσες πληροφορίες: οι εξαγωγές και οι επενδύσεις στο εξωτερικό, η άνθηση της ελληνικής βιομηχανίας τσιγά-

ρων στο εξωτερικό, η σχέση μικρής ιδιοκτησίας και καθολικής ψηφοφορίας, ο ρόλος των στρατιωτικών πραξικοπημάτων στο Μεσοπόλεμο, ο ρόλος της Εθνικής Τράπεζας, καθώς και άλλα ζητήματα ολοκληρώνουν τις αναλύσεις του σε προηγούμενα κεφάλαια.

Όσον αφορά το τμήμα της βιβλιογραφίας, θεωρώ ότι είναι ποσοτικά και ποιοτικά πολύ ενδιαφέρον. Αρκετές ελληνικής αλλά και ξένης προέλευσης πηγές χρησιμοποιήθηκαν για την άντληση πληροφοριών σχετικά με το θέμα. Τα αρχεία των γαλλικών τραπεζών Banque de l'Union Parisienne, Paribas και Crédit Lyonnais, καθώς και τα γερμανικά και γαλλικά κρατικά αρχεία, όπως και άλλων ξένων ινστιτούτων και οργανισμών, χρησιμοποιούνται για πρώτη φορά όσον αφορά την ελληνική βιομηχανία.

Το βιβλίο του Χρήστου Χατζημωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, παρ' όλο τον όγκο του και την πληθώρα των στοιχείων που παραθέτει, είναι μια μελέτη που διαβάζεται όχι μόνον ευχάριστα αλλά και «απνευστί».

Ο συγγραφέας ακολουθεί μια στάση περισσότερο παρατηρητή παρά κριτή των γεγονότων· τα ίδια τα στοιχεία που παραθέτει οδηγούν τον αναγνώστη σε κριτικά συμπεράσματα.

Θεωρώ τη *Γηραιά σελήνη* σαν ένα από τα πιο ενδιαφέροντα βιβλία κοινωνικής ιστορίας των τελευταίων χρόνων και θα έλεγα ότι άδικα δεν έτυχε μιας μεγαλύτερης προσοχής από τις βιβλιοκριτικές στήλες. Ιδιαίτερα μάλιστα σήμερα, που οι συνεχείς συζητήσεις περί οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα και προβληματικών ή όχι επιχειρήσεων καθιστούν τη μελέτη αυτή εξαιρετικά επίκαιρη.

Ο συγγραφέας, αν και χαρακτηρίζει τη μελέτη του σαν ιστορία της βιομηχανίας, ξεπερνά τα επίπεδα της οικονομικής ιστορίας και μας αποκαλύπτει, και αυτός για μια ακόμα φορά, πως η πολιτική και η ιδεολογία είναι συνυφασμένες με την οικονομική ανάλυση.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΚΟΣ